

DR MORIC LEVI, SARAJEVSKI NADRABIN

Dr Moric Levi (1878–1942)

Sredina u kojoj se rodio, rastao i živio dr Moric Levi bila je patrijarhalna. Većina naroda živjela je vrlo siromašno, od danas do sutra. Ljudi bez sigurne egzistencije, opterećeni mnogobrojnom djecom, nisu imali perspektive. Apatični, nisu vjerovali u svoje snage i sposobnosti da mogu mijenjati postojeće stanje i sebi stvoriti bolji i ljepši život.

Dr Moric Levi, po prirodi osjećajan i bistar, duboko je osjećao ove teške i potresne prizore i dramu toga svijeta. Pratio je neimaštinu svoje sredine i s nevjerovatnom upornošću razmišljao što se može i mora učiniti da se takvo stanje što brže popravi. On traži uzroke tom stanju. Pita se, šta bi mogao učiniti da se takova situacija izmijeni i život poboljša. Njegovi životni ideali stalno su ga nadahnjivali i podsticali i u njima je nalazio snage inspiracije. On vidi jedno od rješenja ovoga složenog problema u brzom i pravilnom vaspitanju. Trebalo je unijeti što više svjetla i kulture ako je htio da svoju sredinu izvuče iz patrijarhalne učmalosti i fatalističkoga drijemeža u koji je bila utonula i da je uputi novim saznanjima, novim putevima i novim tekovinama.

Vjerovao je da treba djecu što više slati u škole i da će se prosvjeđivanjem riješiti mnogi životni problemi. Malo je imao saradnika na tome poslu. Konzervativna i primitivna sredina opirala se svakom uvođenju novih i modernih reformi. Zato je posao, kome se posvetio cijelog života, bio ne samo vrlo težak nego i nezahvalan. Uporan i izdržljiv, ne napušta posao na pola puta. Sa puno takta prilazi i svojim protivnicima. Sa propovjedaonice širi i propovjeda svoje napredne misli i u tom prelomnom vremenu predstavlja predsudnu epohu u životu naše zajednice. Kada je naša zajednica prelazila iz tradicionalnog u moderno, on je bio taj koji je nosio dobar dio tereta na svojim leđima.

DJETINJSTVO I ŠKOLOVANJE

Moric Levi rodio se u Sarajevu 27. februara 1878. godine. Već od djetinjstva pokazivao je znake naročite nadarenosti. Njegova porodica bila je vrlo pobožna, pa je i on vaspitan u tome duhu. U djetinjstvu je pohađao *meldar* (jevrejska osnovna škola), a kada je ovaj završio, onda je nastavio učenje u višoj školi koja se zvala "la alaha". U toj školi učila se *Biblija* i *Talmud*. Ova škola je osposobljavala niže svećenstvo. Glavni učitelji u Sarajevu su mu bili: Rav ham Avram Abinun, Avram J. Romano, Ješua Salom i drugi rabini. Učitelji su ga cijenili i proricali mu lijepu teološku karijeru.

Družeći se sa svojim vršnjacima Izidorom Sumbulom, dr Josefom Salomom i drugima, uvidio je da će njegova naobrazba biti vrlo jednostrana i oskudna ako ne stekne opću naobrazbu, pa je zato odlučio da se upiše u gimnaziju. Privatno je položio sve gimnazijske razrede sa maturom u rekordno brzom vremenu, za svega dvije godine.

Učio je vrlo lako. Imao je naročiti dar za učenje jezika. Sem grčkog, latinskog i njemačkog jezika, učio je još turski, arapski, francuski i hebrejski.

Otac mu je umro dok je još bio dijete. Sem svoga školovanja morao se brinuti još i za izdržavanje svoje siromašne i bolesne majke, koja se borila s oskudicom.

Na Teološki fakultet u Beču upisao se 1901. godine, istodobno upisavši i Filozofski fakultet u Beču. Na Filozofskom fakultetu doktorirao je 1906. godine, a 1907. godine diplomirao je na Teološkom fakultetu.

Za vrijeme studija u Beču izdržavao se iz zadužbine pokojnog Daniela Saloma, sarajevskog dobrotvora i bogataša.

BORAVAK U BEČU

Njegov dolazak u Beč znatno je uticao na cjelokupan njegov život. Tu je ispoljio sve svoje sposobnosti. Zdrav, ambiciozan, uporan i željan znanja, izgrađuje svoju ličnost ne samo u jevrejskoj nauci, istoriji i filozofiji, nego i u svjetskoj. Znanje stiče na izvorima, zato je ono temeljitije. Principijelan i logičan, traži u svome studiju uzroke pojava i stvari u istoriji kulture i nauke.

Čovjeka sa tako ispoljenim osobinama brzo su zapazili i njegovi profesori. Oni mu poklanjaju osobitu pažnju i razvijaju njegov talenat. Na Univerzitetu u Beču bio mu je profesor poznati orijentalista David Hajnrh Miler, a na Teološkom fakultetu profesori Švara, Fridman, Bihler i drugi. Od njih je naučio kako se prilazi naučnom radu. Od prirode pedantan i tačan, stekao je naučnu erudiciju i naučnu metodu.

DRUŠTVENI RAD U BEČU

Pored svestranog angažovanja na studijama, Moric Levi nalazi vremena da ispolji svoju aktivnost i u društvenom radu. U Beču, žarištu kulturnog, umjetničkog i naučnog života svjetskog jevrejstva, bio je vrlo razgranat i društveni život. Sa nekolicinom drugova Sefarada iz drugih balkanskih zemalja osniva

akademsko društvo sefardskih Jevreja "Esperansa" ("Nada"), u kome su se okupili sefardski studenti iz Rumunije, Bugarske, Srbije, Grčke, Turske i oni koji su živjeli unutar granica bivše Austrijske carevine. Osnova za okupljanje studenata iz tako jezički raznorodnih zemalja bio je španski jezik (*ladino*), koji su svi dobro znali i među sobom se služili njime.

Mladi esperansisti su mislili da u istorijskim promjenama koje su tada nastajale i javljale se u svijetu i Sefardi treba da nađu svoje mjesto. Njihova dotadašnja inertnost, vjekovima pothranjivana teškim materijalnim uslovima, a naročito orijentalnim fatalizmom, trebalo je što prije da iščezne. Trebalo je aktivirati njihove latentne i uspavane snage i dovesti ih do toga da nastave slavnu tradiciju svojih predaka iz Španije, koji su svijetu dali velike i učene ljude, ljekare, filozofe, diplomate i pjesnike. "Esperansa" je htjela povezati i okupiti sve Sefarde ne samo evropskih zemalja nego i one u zemljama Istoka i Latinske Amerike. Najprije se mislilo na kulturnu regeneraciju sefardskog elementa, a poslije na njegovu političku i socijalnu afirmaciju. U "Esperansi" je nikla ideja o sefardskome pokretu.

Članovi "Esperanse" su se još za vrijeme studija spremali za aktivan rad i rukovodioce u svojim sredinama kada se poslije studija vrate svojim kućama. Bili su svjesni odgovornosti koja ih u tome radu čeka, jer su oni predstavljali prvo kolo sefardske inteligencije. Članovi "Esperanse" afirmisali su se kasnije u javnom, kulturnom i političkom životu svojih zemalja. "Esperansa" je dala nekoliko krupnih i u svijetu priznatih imena u nauci, istoriji, lingvistici itd. Na taj način oni su stvarali svijetlu tradiciju i oreol "Esperanse".

"Esperansa" je posjedovala vrlo bogatu biblioteku na svim jezicima. Naročito je bila čuvena "Biblioteca Sefardica", u kojoj su se nalazile sve knjige štampane na ladino jeziku. Zasluga je Morica Levija što je ova biblioteka dobivala knjige iz Carigrada, Soluna, Madrida, Amsterdama, Beograda.

VEZE MORICA LEVIJA SA ANHELOM PULIDO

Anhel Pulido bio je profesor na univerzitetu u Salamanki, član Senata u Madridu, akademik, poznati javni radnik i publicista. On je započeo vrlo oštru borbu protiv španske reakcije, predvođene crkvenom reakcijom, koja je davala ton svim zbivanjima i cjelokupnom životu ove zemlje. Pulido je naučno dokazivao da se progon Jevreja Španije još i danas osjeća. Taj događaj kočio je njen kulturni i ekonomski razvoj.

U XX vijeku javljaju se hrabri i smjeli intelektualci u Španiji koji uvidaju nepravdu učinjenu Jevrejima. Oni žele i hoće ovo da isprave. Jedan od tih ljudi bio je Pulido. On je autor više djela i članaka, u kojima traži da se Jevrejima Sefardima dozvoli i omogući povratak u Španiju. Za svoje akcije pridobio je mnoge ugledne ličnosti u politici i nauci. Mnogi napredni listovi i časopisi su mu otvorili stupce za tu akciju.

Svoje prosefarske akcije iznio je u knjigama *Españoles sin patria y la raza e Sefardi*, Madrid, 1905. godine, *Los izraelitas españoles y el idioma castellano*. Madrid, 1904. U njima je tražio uspostavljanje odnosa između Sefarada i Španije u doba kada borbe između konzervativaca i liberala nisu popustile. Pulido je u tim knjigama svestrano obradio život Sefarada u raznim zemljama gdje su živjeli.

Kao član Senata u Madridu, održao je više značajnih govora u Senatu na ovu temu. Išao je više puta u audijenciju kod kralja Alfonsa XIII u svrhu repatrijacije izgnanih Jevreja i pokrenuo akciju u tome smjeru. Njegov rad u korist sefardskih Jevreja bio je veličanstven i nesebičan.

Pulido je pozvao i bečku "Esperansu" da mu se pridruži i pomaže njegov pokret. "Esperansa" mu je odgovorila jednom adresom. Odgovor su sastavili dr Moric Levi i ing. Izidor Sumbul. Njihov odgovor predstavljao je stav i program sefardske omladine u Beču; a poslije i program sefardskih javnih radnika u cijelome svijetu. Dr Moric Levi će ostati u prijateljskim vezama sa Pulidom i po svome povratku u Sarajevo, odakle mu šalje podatke o jeziku, folkloru, pjesmama sefardskih Jevreja iz Bosne. Saradivao je s njime u njegovom djelu *Españoles sin patria*.

DOLAZAK U SARAJEVO

Odmah po završetku studija u Beču, dr Moric Levi se vraća u Sarajevo, jer ga je Jevrejska sefardska opština angažovala za svoga rabina. U to vrijeme je Sarajevo imalo više rabina, ali dr Moric Levi je bio prvi akademski diplomirani i osposobljeni rabin. Godine 1916. Sefardska opština ga je izabrala za nadržabina. Na toj dužnosti bio je pune 24 godine, od 1916 do pogibije 1941. godine. Na dužnost nadržabina je došao poslije smrti Avrama Abinuna, koji mu je bio jedan od učitelja i koji je uživao veliki ugled.

Njegovim dolaskom u Sarajevo Sefardska opština i njeni vjernici su mnogo dobili. Mlad i poletan, pun znanja, sa iskustvom koje je sticao prateći rad i djelovanje rabina u Beču i drugim jevrejskim centrima, sa puno energije i dobre volje, on stupa u središte javnog života. Ulogu i funkciju rabina nije uskogrudno i birokratski shvatio. Radijus njegova djelovanja je vrlo raznolik i svestran. On unosi moderan i napredan duh u Jevrejsku opštinu. Unosi reforme koje su više odgovarale savremenom životu. Traži od Jevreja da izidu iz svoga zatvorenog kruga, da se približavaju i povezuju sa svojim susjedima nejevrejima, da se solidarišu s njima, da podijele teret sa svojim sugrađanima i ponesu svu odgovornost za svoj posao i rad. Naglašava potrebu školovanja naše omladine i učenja modernih zanata. Obrazovanje omladine sticano je uglavnom u *meldaru*, a bilo je i takvih koji nisu ni *meldar* završili. Program gradiva bio je isti za sve uzraste. Zastarjele metode izvođenja nastave su se svodile na memoriranje i učenje gradiva napamet. Mnogi koji su predavali u *meldaru* bili su daleko od svake pedagogije.

Pored dužnosti rabina i nadržabina, dr Moric Levi je bio stalni profesor vjeronauke u sarajevskim gimnazijama i drugim srednjim školama. U istoriji prve klasične gimnazije u Sarajevu našao sam ovaj podatak: "Dr Moric Levi počeo je predavati vjeronauku za Jevreje sefardskoga obreda od godine 1907."

Njegova predavanja iz ovoga predmeta su bila moderna i interesantna, izložena savremenom pedagoškom metodom. Osim poznavanja obreda i molitava, centralnu pažnju u svojim izlaganjima posvetio je izučavanju hebrejskog jezika, istorije i kulture. Boljim učenicima davao je referate iz oblasti *hasidizma*. Psalmi, Hajne, Mendelson, Juda Halevi, Majmonides, Spinoza, Buber, samo su neke teme iz tih referata. Pun ljubavi za poziv koji je obavljao sa entuzijazmom, on ne žali ni truda ni vremena da otkrije i razvije prave sposobnosti svojih učenika. Znao je da

će ono što se nakalemi u duše najmladih biti siguran osnov za daljni tok njihova života.

Naglašavao je da obrazovanje treba da bude odraz savremenosti, da odgovara potrebama vremena i zahtjevima sredine. On je shvatio da nastavnik treba da spremi i uputi omladinu u sva potrebna znanja za život i rad. Razvijao je kod svojih učenika stvaralačke snage i sposobnosti. Upravo takvim radom uspio je da kod druge generacije sefardskih intelektualaca stvori svoje vjerne i sposobne saradnike u javnom jevrejskom i nejevrejskom radu. Omladina i inteligencija bili su mu glavni oslonac, dok je bio kritikovan od konzervativnih vjernika i rabina. Duboko uvjeren u opravdanost i čistotu svojih principa, on ulazi u borbu s njima i pobjeđuje.

Posvećenje sinagoge Jevrejske vjeroispovedne opštine sefardskog obreda, Sarajevo, 14. septembar 1930, s leva na desno dr Bendžamin Urbah, sarajevski nadrabin, dr Isak Alkalaj, vrhovni rabin Jugo-slavije i dr Moric Levi, sarajevski nadrabin, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

POLITIČKI I JAVNI RADNIK

Rad i djelovanje Morica Levija nisu se iscrpljivali samo u tome što je bio rabin, nadržin i profesor. On je vrlo aktivno učestvovao u svim društvenim, karitativnim i političkim ustanovama. Slobodno se može reći da nijedna akcija pokrenuta među Jevrejima Sarajeva, ako je računala na uspjeh, nije bila bez njegovog aktivnog angažovanja. On je ciljeve i korisnost tih akcija brže i bolje sagledavao od drugih. Njegov ugled i popularnost koju je uživao bili su garancija za uspjeh svih akcija.

Moric Levi je djelovao i na političkom polju. On je neustrašivi borac za političke slobode. U doba aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, ministar za Bosnu grof Štefan Burijan nagovjestio je izborni sistem za Bosnu prema kome bi Jevreji bili isključeni iz aktivnog i pasivnog prava glasa na izborima za Sabor. Jevreji su povelu borbu protiv ovoga ataka na njih. U toj borbi muški je istupio dr Moric Levi. On je napisao članak u "Sarajevo Tagblatt". U tome članku je podvukao da nagovješteni izborni red znači oduzimanje građanskih i političkih prava bosanskim Jevrejima. To je bio program slijedeće političke akcije. U tu svrhu upućena je delegacija u Beč, u kojoj je bio i dr Moric Levi. Delegacija je uspjela, bosanskim Jevrejima je dato jedno mjesto stalnog civilnog člana u Saboru i mogućnost da izaberu još jednog iz svoje sredine po koncesionalnom ključu.

Drugo mjesto trebalo je da dobije nadržin. Kako u to doba dr Moric Levi još nije bio nadržin, to je drugo mjesto za jevrejskog zastupnika u Saboru ostalo prazno.

Poslije atentata na austrijskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine, Sabor se više nije ni sastajao, tako da se ono mjesto koje je bilo rezervirano u bosanskome Saboru za dr Morica Levija nije popunilo.

Čitav izborni sistem bio je nedemokratski. Od 92 člana Sabora, 25 su bili vizilisti. Oni su, na osnovu funkcija koje su obavljali, dobivenih od cara Franje Josipa, ulazili u Sabor.

SREDNJI TEOLOŠKI SEMINAR

U Savezu Jevrejskih opština u Beogradu nikla je ideja o osnivanju jednog jevrejskog teološkog seminara. Seminar je trebalo da bude ustanova za osposobljavanje mlađeg i modernog svešteničkog kadra.

Starija generacija sveštenika, naročito u provinciji, nije više odgovarala zahtjevima vremena. Ona se formirala pod specifičnim uslovima, jer tadašnja sredina i vrijeme nisu postavljali neke izričite zahtjeve. Od sveštenika se tražilo da bude *hazan*, *šohet* i *moel*. Sve tri funkcije bile su usredotočene u jednoj osobi i *hazan* ih je obavljao.

Neko temeljitije i dublje poznavanje jevrejske nauke od njih se nije ni tražilo. Poznavanje liturgije i vršenje funkcije *šoheta* bili su primarni zahtjevi koji su postavljani *hazanu*. Svoje osnovno znanje oni su sticali u učilištima "Degel Atora", "Talmud Tora" i "Maldarim".

Veće opštine kao što su Zagreb, Beograd, Osijek, Subotica i Sarajevo imale su visoko školovani sveštenički kadar, koji je sticao univerzitetska znanja i titule u inostranstvu. Osjećala se neminovna potreba za otvaranjem jevrejske ustanove u

kojoj bi se osposobljavao stručniji kadar. Trebalo je vršiti zamjenu starijeg svešteničkog kadra i obnavljati ga mladim i savremenijim kadrom, koji je dobro poznao srpskohrvatski jezik i pedagogiju. Zahtjevi vremena i narasle potrebe nalagali su ovu orijentaciju. Stariji vjeroučitelji, iako su, neosporno, imali zasluge za svoj rad, djelomično su pomrli, a preostale je vrijeme pregazilo. Bilo je očito da je seminar nužno potreban. To su bili glavni razlozi koji su diktirali osnivanje srednjoškolskog zavoda za obrazovanje jevrejskog sveštenstva.

Savez Jevrejskih opština u Beogradu odlučio je 1923. godine da se obrazuje Srednji teološki seminar. Usvajajući prijedlog Glavnog odbora Saveza, od 2. decembra 1923, Drugi kongres Saveza je donio odluku, da se u Sarajevu osnuje Srednji teološki seminar. Glavnom odboru je stavljeno u dužnost da se odmah pristupi realizaciji. Savez se obratio tadašnjem ministru vjera Vojislavu Janjiću za pomoć i subvenciju. Ministar se oduševio idejom i zagovarao je seminar u Sarajevu, pa je obećao da će izići u susret traženju Saveza.

Izbor Sarajeva kao mjesta gdje će biti smješten i djelovati seminar nije bio slučajan. Sarajevo je imalo više prednosti i konkretnih realnih mogućnosti od ostalih naših većih centara i opština. Uslovi za osnivanje takve ustanove bili su vrlo podesni. Sarajevo je imalo najstariju jevrejsku opštinu u Jugoslaviji. Ova Opština je bila po broju svojih članova velika i poznata po staroj jevrejskoj tradiciji. Posjedovala je velike biblioteke jevrejskih knjiga. U Sarajevu je bilo više jevrejskih sinagoga i sveštenika, koji su neosporno imali zasluga u odgojnome radu, odavno su postojale neke škole za pripremanje kadra *hazana*, kao i škola za učenje hebrejskog jezika "Safa Berura". Bile su tu dvije opštine, Sefardska i Aškenaska, i dva nadržina. Osim toga sarajevska opština posjedovala je prostorije podesne za smještaj škole.

Nastavni plan i program za Teološki seminar sastavio je dr Moric Levi. Ovaj je jednoglasno prihvatio i odobrio Glavni odbor Saveza. Zavod je stajao pod upravom Glavnog odbora. Ime seminara na hebrejskom jeziku je glasilo: "Musadi ivri teologi tikuni", ili na srpskohrvatskom jeziku: *Srednji teološki seminar sa sjedištem u Sarajevu*.

Školske 1928/29. godine otvoren je Srednji teološki seminar u Sarajevu. Za rektora seminara imenovan je dr Moric Levi, sarajevski nadržin.

Zamisao o osnivanju seminara bila je dobro prostudirana, organizacija temeljito pripremljena, pa na njenu realizaciju nije trebalo mnogo ni čekati. Raspisani konkurs za upis kandidata bio je uspješan; izbor kandidata srećan. Upisali su se mladi i ambiciozni ljudi, sposobni, uporni i izdržljivi, sa željom da steknu solidno znanje. Predavači su bili izabrani među najboljim stručnjacima i pedagozima kojima je Sarajevo raspolagalo. I učenici i nastavnici takmičili su se da Zavod stekne što bolju reputaciju i što ljepšu tradiciju. Stvarani su solidni temelji za ustanovu koja će iškolovati ne samo nužno potreban kadar nego koja će biti rasadnik kulture, jevrejskoga znanja, napretka i progressa u ovim krajevima.

Spomenućemo neke nastavnike: dr Moric Levi, nadržin, dr Hinko Urbah, nadržin, profesor Avram Papo za njemački jezik, profesor Jakob Maestro za hebrejski jezik i književnost, profesor Suzin za muziku, profesor Poljanec za srpskohrvatski jezik, profesor Popović za svjetsku istoriju.

§ 7. Statuta Seminara predviđao je "da se za nastavnike mogu imenovati samo kvalifikovane osobe sa javnom fakultetskom spremom, te da su državljani

SHS. Za *Talmud*, *Midraš* i *Šulhan* aruh može biti imenovan nastavnik i bez fakultetske spremne, ako se naročito istakao u poznavanju ovih disciplina."

Svrha seminara je određena § 2. Statuta. "Svrha seminara je odgoj kvalifikovanog i u jevrejskoj nauci dovoljno spremnog svešteničkog podmladka: rabina, zamjenika rabina, vjeroučitelja, *hazana* u interesu vjerskog prosvjetnog napretka jevrejstva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca."

Školovanje je trajalo 4 godine. Poslije svršene četvrte godine polaže se matura. Ovaj se ispit sastoji iz pismenog i usmenog dijela.

Zavod je uspio da osposobi samo dvije generacije. Treća generacija, koja je počela svoje školovanje školske 1937/38. godine, nije uspjela da ga završi. Došla je kataklizma i tragedija Jevreja, koja je onemogućila svaki daljni rad.

Malobrojni preživjeli iz prve dvije generacije nastavili su svoje školovanje. Stekli su zavidno mjesto i položaj i time opravdali valjanost i ugled seminara. Pomenućemo neke od njih, koji su se i u stranom svijetu istakli svojim sposobnostima: dr Salamon Gaon, glavni rabin u Londonu i Komenveltu, Eliezer Abinun, rabin španske i portugalske opštine u Londonu, Rabi Kasorla, rabin Sen Lazare Sefardi, vjerske opštine u Parizu, dr Asaria Cvi Helfgot, bivši rabin u Frankfurtu, sada profesor u Tel Avivu, dr Emanuel Bulc, glavni rabin u Luksemburgu, dr Moris Levi, rabin u Ženevi, Abraham Altarac, kantor u Njujorku. Neki su nastavnici u Izraelu (Lezo Abinun, Moric Romano, Jakob Maestro, Isak Papo), Cadik Danon, rabin u Beogradu.

Da je seminar bio poznat izvan granica naše države, dokaz je i to što je 16. januara 1931. godine u Sarajevo stigao Mangustu Sanvatu iz Adis Abebe (Abisinijska). Rođen je u abisinskom gradu Gondoru. Otac mu je bio krojač, koji je osim njega imao još devetoro djece. U Evropu ga je poslala filijala Svjetske organizacije "Agudat Jisrael", koja je smještala siromašnu jevrejsku djecu po cijelom svijetu. Mangustu Sanvatu, kada je stigao u Sarajevo, nije znao nijedan drugi jezik osim hebrejskog.

Za ocjenu valjanosti Zavoda i njegovih nastavnika, neka posluži jedan citat iz zapisnika IV sjednice Glavnog odbora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština u Beogradu od 14. februara 1937. godine. Dr David Albala referiše o svojoj posjeti Zavodu: "Ono što sam vidio u Zavodu vrlo me oduševilo. Nastavnici dr Moric Levi, dr Urbah, Jakov Maestro tumačili su svoja predavanja onako kako sam ja to zamišljao da se radi u hederu ili ješivi. Predavanja nastavnika, ispitivanja i odgovori učenika odvijali su se samo na hebrejskom jeziku. Nastavnici su doista postigli onaj uspjeh koji smo od njih očekivali."

SVEČANA SJEDNICA POVODOM 60 GODIŠNJICE DR MORICA LEVIJA

U sali Sefardske opštine u Sarajevu održana je 19. marta 1939. godine svečana sjednica povodom 60 godišnjice dr Morica Levija. Na ovu sjednicu pozvana su vijeća svih jevrejskih društava iz Sarajeva, predstavnici svih jevrejskih opština iz Bosne i Hercegovine, predstavnici aškenaskih opština, najintimniji prijatelji nadržabina i njegova bliža familija.

Sjednicu je otvorio predsjednik Sefardske opštine dr Samuel Pinto, a poslije govorio dr Vita Kajon. Oni su govorili o ličnosti, radu i ulozi koju je odigrao dr

Moric Levi u našoj sredini. U velikoj jevrejskoj opštini kakva je bila sarajevska, on je zauzimao centralno mjesto. Neumoran je bio u kulturnom i duhovnom jačanju zajednice, gledao je u tim faktorima najmoćnija sredstva za održanje zajednice. U svome obimnom i mnogostrukom radu uvijek je osjećao odgovornost za svaku izgovorenu riječ.

Tim povodom, njegov kolega iz *Bet-Dina* Ham Josef Finci ispjevao je u njegovu čast prigodnu svečanu pjesmu. Jevrejske i nejevrejske novine u Sarajevu i van Sarajeva donijele su iscrpne izvještaje o toj svečanosti i napise o ličnosti dr Morica Levija.

POSLJEDNJI DANI I POGIBIJA

Nekoliko dana poslije ulaska Nijemaca i ustaša u Sarajevo, nadrabin dr Moric Levi je uhvaćen i odveden u Grac 1941. godine. Njegov sin Albert je sa grupom naprednih Jevreja odveden noću iz kuće i strijeljan na Vracama, a supruga Rifka u logor Kruščicu, odatle u Lobar grad.

O pogibiji dr Morica Levija kolaju razne verzije. Jedna je da je ubijen u Gracu, u nekom tamošnjem logoru, druga u Aušvicu, zatim da su ga ubile ustaše kada je htio da se prebaci u Dalmaciju. Međutim tačno je samo ono što mi je rekao i napisao dr Jozef Konforti, sarajevski ljekar.

"Ja sam lično razgovarao sa dr Moricom Levijem u ljeto 1942. godine u logoru Jasenovac, gdje sam bio na prisilnom radu kao ljekar."

Po njegovom kazivanju, dr Moric Levi je bio interniran još 1941. godine u Grac, gdje je dobivao redovno penziju od NDH. U maju ili početkom juna 1942. godine, mjesne njemačke nacističke vlasti naredile su mu da se vrati u državu NDH, u mjesto koje on želi, i da će dobiti isprave za put. U nedoumici, konačno se odlučio da ide u Zagreb, vjerujući da će mu se možda pružiti prilika da se nađe sa svojom ženom Rifkom. Na putu za Zagreb morao je noćiti u Ljubljani. Time je, po vlastitom priznanju, učinio fatalnu grešku. Odsjeo je u hotelu, u kome se prijavio pod punim imenom i prezimenom kao penzionisani rabin. Mjesne vlasti Ljubljane otpremile su ga pod stražom u Zagreb. Tu se sastao sa ženom i mogao se nekoliko dana slobodno kretati po Zagrebu, kao i drugi zagrebački Jevreji, koji do maja te godine nisu još bili odvedeni u logore. Odmah je uvidio da mora što prije da bježi, jer je bio pod prismotrom ustaša.

Po nagovoru supruge, pristao je da ga neki taksista, kome su unaprijed platili vrlo visoku cijenu, odveze do italijanske granice. Slijedećeg dana, kada su sjeli u taksu i skoro bezbrižno pošli, šofer ih je odveo ravno u Ustaško redarstvo na Savskoj cesti. Tamo ih je predao sa napomenom da su Židovi i da su htjeli bježati u Italiju. Oboje su tu zadržani i poslije nekoliko dana odvedeni u Jasenovac.

U Jasenovcu sam saznao da je jedna grupica zatočenika Jevreja iz Banjaluke i Sarajeva bila pod zaštitom ustaškog zapovjedništva i nije tjerana na rad. Oni su izjavili da u mjestima bivšeg stanovanja imaju sakrivenog novca i zlatnine. Ustaše su im obećale da će ih pustiti na slobodu ako im pokažu ta mjesta.

Dr Jozef Konforti je ležao u bolnici od dizenterije, pa ga je dr Moric Levi posjećivao. Tom prilikom on mu je povjerio da će i njega voditi s tom grupicom u

Sarajevo. Dr Jozefu Konfortiju bilo je jasno šta će se s njima desiti. Oni su ih za par dana odveli, pa su ih ponovo vratili u Jasenovac, odakle su odvezeni preko Save u Gradinu i likvidirani.

"To je sudbina i kraj života nadrabina dr Morica Levija, koga sam dobro poznao i poštivao kao bivši predsjednik Jevrejske opštine u Travniku." Isto mi je rekao i Salamon Altarac, koji je takođe bio zatočenik logora Jasenovac sve do konca rata i koji danas živi u Sarajevu.

PUBLICISTIČKI I ISTORIČARSKI RAD

Dr Moric Levi je prvi u našoj sredini počeo pisati sistematski i baviti se modernom naučnom metodom. Kada je počeo svoj naučno-istorijski rad, nije se mogao osloniti na nekog prethodnika. Sve što je napisao provjeravao je i pregledao vrlo temeljito i studiozno. Za svoje mišljenje ili tvrdnje tražio je sigurne dokumente u arhivskom materijalu, koje je kritički provjeravao i analizirao. Već kao student, od svojih bečkih profesora naučio je kako treba prići naučnom djelu.

Mada je bio marljiv, bistar, uporan, krcat znanjem, njegov publicistički i istorijski rad nije obilan. Razloge treba tražiti u tome što mu je ondašnje društvo nametalo toliko obaveza i dužnosti da je pravo čudo kako je stizao pisati. Bio je prvi sefardski intelektualac kome je sredina nametala iz dana u dan nove zadatke. On je volio tu sredinu pa je nepoštedno trošio svoje snage, kao pokretač i reformator duhovnog života sarajevskih Jevreja.

Napisao je bezbroj članaka u svim jevrejskim novinama, zbornicima, spomenicima, kalendarima u zemlji i van zemlje. Bio je hroničar svih zbivanja u vremenu u kome je živio. Njegovi napisi su imali prigodni, istorijski, socijalni i filozofski karakter. Nijedna manifestacija u zemlji ili van zemlje od većeg značaja nije se mogla dogoditi, a da ju on ne registruje i kritički se na nju ne osvrne. Njegove analize zadivljuju pronicljivošću rezonovanja i sigurnošću zaključivanja.

Njegov naučni rad je originalan, pa zaslužuje naročitu pažnju.

Objavio je nekoliko studija, od kojih su najvrijednije ove: "David Pardo", "Fragmenti iz života Sefarada", "Rav Danon i Ruždi-paša", priredio je "Spomenicu o Majmonidesu", napisao knjigu *Die Sephardim in Bosnien*, sakupio veliku zbirku sefardskih romansi i poslovice.

Evo nekoliko najnužnijih informacija o tim djelima. *Die Sephardim in Bosnien* je prvi ozbiljan i dokumentovan rad o osnivanju i razvoju jevrejske zajednice u Bosni. Knjiga je štampana u Sarajevu 1911. godine, u štampariji Daniela Kajona. Ima 127 strana sa slikama. Danas se vrlo rijetko može naći koji primjerak, pa je Savez jevrejskih opština u Beogradu izdao 1969. godine prevod pod naslovom *Sefardi u Bosni*. Ova knjiga govori o osnivanju i razvoju jevrejske zajednice u Bosni i dragocjeni je izvor podataka o prošlosti Jevreja na ovom prostoru. Podaci ilustruju prilike i događaje u jevrejskoj opštini kroz punih 200 godina: osnivanje opštine i rabine, kulturni, politički i pravni položaj Jevreja, njihov odnos prema vlastima u doba Turaka, uz dragocjeni materijal o jevrejskim ljekarima i apotekama.

Knjiga je pisana koncizno i studiozno. Tko god hoće danas da se obavijesti o tim pitanjima, mora potražiti ovo djelo. To su radili mnogi strani i domaći naučni radnici. Ovim djelom autor je upoznao strani svijet sa prošlošću Sefarada u Bosni.

Studija o Davidu Pardu štampana je u *Jevrejskom almanahu* za godinu 5686 – 1925, pod naslovom "David Pardo, sarajevski haham", izdanje Saveza rabina SHS, Vršac 1925.

David Pardo bio je plodan pisac. On se rodio u Veneciji 1719. godine u veoma siromašnoj porodici. Rabin i ugledni član Bet-Dina u Veneciji Jakov Belilius primio je Davida Parda u ješivu. Učitelj ga je uveo u *Talmud* i vjerske znanosti. Valja naglasiti da je u to doba Venecija bila čuveni jevrejski centar. Tu je postojala i jevrejska štamparija, koja je izdavala literarna i naučna djela mnogih jevrejskih učenjaka. Poslije svršetka studija u Veneciji odlazi u Dubrovnik, a iz Dubrovnika u Sarajevo, gdje je djelovao kao haham od 1765. do 1781. godine.

David Pardo štampa 1752. godine u Veneciji svoje prvo djelo *Šošanim le – David*, u 2 sveske, kojim je stekao priznanje odličnih vjerskih učenjaka onoga vremena. U tome djelu nalazi se komentar vjerskog i civilnog kodeksa *Mišne*. Svoje drugo djelo *Maskil le-David* objavljuje 1760. godine u Veneciji. To je komentar za Petoknjžje. Godine 1765. izdao je u Solunu svoje djelo *Lamnaceah le-David*, gdje je pokušao protumačiti mnoga nejasna mjesta u *Talmudu*. U Solunu 1769. godine izlazi njegova knjiga *Mihtam le-David*. To je zbirka odluka (dekreta) koje je uputio u razne krajeve, gdje se tražilo njegovo stručno i autoritativno mišljenje o vjerskim i civilno-pravnim pitanjima. Godine 1776. izdao je svoje remek-djelo *Hasde David*.

Potkraj života David Pardo se iselio u Jerusalem, a sarajevska jevrejska opština slala mu je penziju.

U kratkom napisu "Fragmenti iz života Sefarada" kaže se da su Sefardi, dolazeći na Balkan, zanemarili i zapustili svoj prijašnji visoki kulturni položaj. Sefardi koji su se uselili u Englesku, Holandiju i druge kulturne krajeve Evrope dali su dobre primjere svoje duhovne sposobnosti. Oni koji su živjeli u Turskoj carevini asimilirali su se i primili su način života sredine u kojoj su živjeli. Živjeli su skromno, primitivno, ali mirno i spokojno. Opisuje stanove i nošnju, društveni život, obrazovanje, život žene. Žene su gajile narodnu pjesmu, pjevale po sijelima i svadbama romanse. Španski filolozi Menendez Pidal i Rudolfo Gil izdali su razne zbirke takovih romansi. U većim varošima bilo je starih žena koje su profesionalno pjevale romanse udarajući uz def. Njih su zvali "las tanjideras". Za svaku pjesmu znale su i posebnu melodiju. Osim romansi bilo je i narodnih pjesama. One se dijele na: religiozne, moralne, šaljive, zabavne, ljubavne, svadbene i prigodne. Navode se pjesme koje su se pjevale u Sarajevu: "Pjesma o rođenju proroka Samuela", "Za slobodu zarobljenog muža", nekoliko svadbenih i ljubavnih pjesama, među kojima vrlo popularnu "Oh que relumbror de novia hermosa". U napisu se navode i neke poslovice, kao i tri fotografije rukopisa iz stare arhive jevrejske opštine u Sarajevu.

Rad "Rav Danon i Ruždi-paša" štampan je u godišnjaku "La Benevolencia" i "Potpore" Sarajevo – Beograd 5694 – 1933. godine. Štamparija Menahema Papa, Sarajevo.

Kratak sadržaj: U Sarajevu su svake godine Jevreji slavili dan 4 Marhešvan (u oktobru) kao uspomenu na čuveno spasenje od ugnjetača Ruždi-paše.

Ovaj bosanski valija bacio je u tamnicu 1820. godine čuvenog haham-bašu Mojsija Danona i desetoricu najvidenijih Jevreja. Zaprijetio im je da će ih svu jedanaesticu pobiti ako mu u roku od dva dana ne isplate 500 kesa groša (jedna kesa je 1000 groša). Ta svota je u ono vrijeme predstavljala ogroman imetak, koji Jevreji nisu mogli skupiti.

U Sarajevu je u to doba živio Rafael Levi, saraf-baša. On je bio vrlo ugledan među muslimanskim sugrađanima – prvacima Sarajeva. On je zamolio prvake za pomoć i oni mu obećahu da će sutradan osloboditi uhapšene. Svoje obećanje su i ispunili, a Ruždi-paša pobjegne u Travnik. Posredovanjem Jevreja u Carigradu, sultan naredi da se svrgne Ruždi-paša sa vlasti i kao sužanj dovede u Carigrad. Sarajevski muslimani su sastavili predstavku protiv Ruždi-paše i sa svojim potpisima uputili sultanu u Carigrad. Ovaj dokumenat je dokaz pravičnosti sarajevskih muslimana. Oni se nisu bojali da u korist Jevreja napišu optužbu protiv samog valije.

Haham-baša Moše Danon zapisao je taj događaj o nasilju Ruždi-paše protiv Jevreja i o njihovom sretnom spasenju od smrti.

Deset godina poslije tog događaja (5590 – 1830), već u dubokoj starosti, haham Moše Danon odluči da se iseli u Palestinu. Na putu za Dubrovnik zateče ga nagla smrt u Stocu, i tu mu je grob.

Uz ovaj rad nalaze se fotokopije predstavke uglednih muslimana protiv Ruždi-paše i rukopisa haham-baše Moše Danona, kao i prevod sa hebrejskog na srpskohrvatski jezik i fotografija groba Rav Danona u Stocu.

Spomenica Majmonides (1135 – 1935) izdanje "La Benevolencija", Sarajevo, štampana je u knjižari A. Kajona. Sadrži 135 stranica sa slikama.

Povodom 800-godišnjice rođenja Majmonidesa održana je svečana proslava u njegovom rodnom gradu Kordobi. Zvanična Španija dokazala je organizacijom ove proslave da izgon španskih Jevreja smatra istorijskom zabludom. Jevreji iz Sarajeva poslali su na svečanost kao svoje izaslanike dr Morica Levija i Rafaela Tolentina, uglednog javnog radnika.

Proslava 800-godišnjice rođenja Majmonidesa bila je 23. marta 1935. godine. Tim povodom javno je izdata proklamacija, koju je potpisao ministar predsjednik Lerua. U njoj se između ostaloga, kaže: "Republika koja je uvijek spremna pridonijeti svoj tribut divljenja i poštovanja uspomeni sinova Španije, koji su njeno ime uzdigli i izvan granica zemlje pronijeli, želi da se identifikuje sa ciljevima komiteta organizovanog za proslavu 800-godišnjice Majmonidesa. Ministarski savjet je odlučio u tu svrhu 1) da svim priredbama ovog komiteta da zvanično obilježje, 2) da Ministarstvo prosvjete i lijepih umjetnosti saraduje u svim tim priredbama."

Za pripremu ove proslave obrazovan je naročiti Komitet pod pokroviteljstvom njegove ekselencije predsjednika španske republike g. Niceta Alkale Zamore i drugih prominentnih ličnosti moderne Španije. Poslani su pozivi raznim jevrejskim korporacijama iz cijeloga svijeta, a osobito većim sefardskim centrima.

Proslava je trajala punih šest dana, od 25. do 30. marta. Značajno je da je Španija prognala sve Jevreje, a sada slavi i veliča duh velikog jevrejskog mislioca Majmonidesa. Za vrijeme proslave bile su sve škole šest dana zatvorene.

Sadržaj Spomenice:

Predgovor

I deo Proslava

– Dr Moric Levi, Proslava osamstogodišnjice od rođenja Majmonidesa u Kordovi

– Govor dr M. Levija

II deo Prikazi

- Dr Moric Levi, Rambam
- Dr Kalmi Baruh, Španija u doba Majmonidesovo
- Dr Leopold Fišer, Književni rad Majmonidesa i njegovo značenje
- Vili Has, Razgovor sa filozofom Mojsijem Majmonidesom povodom njegovog 800-og rodendana (s nemačkog preveo I. Samokovlija)

III deo Iz dela Majmonidesovih

- Prevodiocu - Iz jednog pisma Samuelu ibn Tibonu iz Linela
- Ljubav prema Bogu - iz *Mišne Tora*
- Putevi i ciljevi - iz *More Nebuhim*
- Ljudska volja i providenje - iz *Mišne Tora* (preveo I. S.)
- Rambamova poslanica Jevrejima u Jemenu (preveo Jakov Maestro)

IV deo Bibliografija

- Dr Ladoslav Šik, Bibliografija maimonidica

Rambam je kratica od Rabenu Moše ben Majmon, a u istoriji filozofije poznat pod imenom Majmonides.

On je objavio više znanstvenih i naučnih djela iz medicine na arapskom. *Hohmat Aibur* (nauka o jevrejskom kalendaru). U ovome djelu pokazao je veliko znanje iz matematike i astronomije. U traktatu *Pirke Avot* (mudre izreke otaca) on kritički obraduje ovu naučnu granu praktične filozofije. Time postavlja glavne temelje znanstvenoj etici jevrejske religije. U djelu *Mišne Tora* je naučno-kritički i sistematski obraden zakonik. Ono što je *Corpus iuris civilis romani* za rimsko pravo, to je *Mišne Tora* za jevrejsku nauku. *Mišne Tora* je glavni temelj cjelokupnog jevrejskog vjerskog i civilnog zakonodavstva. Zakonik obuhvata ne samo civilne nego i sve religiozne zakone. U djelu *More Nebuhim (Voda zalutalih)*, objašnjava pojam profetizma. Tu on nastoji da jevrejsku nauku dovede u sklad sa pozitivnim znanostima, naročito Aristotelom, koga je mnogo cijenio.

U tekstu "Španija u doba Majmonidesa" dr Kalmi Baruh kaže da za ovu temu postoji ogromna literatura. U Španiji prije pojave Majmonidesa stvorena je ekonomska osnovica koja će biti sigurna poluga za izgradnju kulture i blagostanja. U takvoj atmosferi Majmonides je mogao da dode do svoga zenita.

Leopold Fišer veli: "Veliki značaj Majmonidesa leži u njegovim mnogobrojnim talmudskim, filozofskim, medicinskim i astronomskim raspravama i raznim spisima koji su nastali kao rezultat vremenskih prilika. Svi njegovi spisi odlikuju se ogromnim znanjem, širokim pogledom, jasnoćom i sadržajnom istinitošću. Njegova djela su naučni spomenici, koji su ovjekovječili njegovo ime."

U prevodu Isaka Samokovlije, Majmonides za prevodioca kaže: "Prevodilac najprije treba da razumije tok misli, a onda da ga saopšti i opiše, tako da u drugom jeziku bude jasan izraz i razumljiv, kako to odgovara duhu jezika na koji se prevodi."

Svakome čovjeku je dana sloboda. Hoće li da ide putem dobra i da bude pravednik ili da ide putem zla i da bude grešnik, slobodno mu je da bira. To je ono što je napisano u *Tori*, čovjek spoznaje dobro i zlo sam, po svome spoznanju i po svome razumu, on čini što hoće i niko ga ne spriječava da čini dobro ili zlo.

Rambamovu poslanicu Jevrejima u Jemenu preveo je Jakov Maestro. Tom poslanicom Majmonides hoće da ohrabri Jevreje Jemena koji podnose teške muke i nevolje. Poučite žene i djecu da je u njihovim dušama istina od koje se ne smijemo udaljiti. Znajte, da je naša *Tora* istinska nauka gospodnja.

Dr Lavoslav Šik sakupio je i sistematizovao svu bibliografiju o Majmonidesu na bilo kojem jeziku da je napisana. Ova bibliografija sadrži 25 štampanih stranica i dokazuje sa kolikom je ljubavlju, strpljenjem i marljivošću autor obavio svoj posao .

Pismeni rad dr Morica Levija obuhvata i mnogo članaka u prvim jevrejskim novinama koje su tada izlazile u Sarajevu kao što je list *La Alborada (Zora)*, koji je izdavao Avraham Kapon. Pored Zeki eff., Javer eff., Avrama Levi –Sadić, dr Jozefa Saloma, dr Isaka Izraela i Daniela Kajona, dr Moric Levi je bio jedan od najmarljivijih saradnika.

Malo je poznato da je on sa francuskog jezika preveo na španski Molijerove *Skapenove podvale* i *Uobraženog bolesnika*. Sistematski je sredio zbirku od 400 sefardskih poslovice i mnogo sefardskih narodnih pjesama i romansi.

ZAKLJUČAK

Život dr Morica Levija bio je ispunjen mnogostrukim radom i velikom odgovornošću. Bio je reformator duhovnog života sarajevskih Jevreja. Nosilac progresivnog, naprednog i borac za nove ideje. Hrabro se uhvatio u koštac sa zastarjelim i konzervativnim mišljenjem svoje sredine. Posjedovao je silnu moć ubjeđivanja. Rječit i iskren, uporan i principijelan, mogao je da osvaja ljude i da mu oni vjeruju. Sa puno takta prilazio je svojim protivnicima i postepeno ih razoružavao svojim ubjeđivanjem i pridobijao ih za prijatelje i istomišljenike. Njegove reforme su se osjetile u hramu, školi, društvu i odnosima među ljudima. U svoj rad unosio je širinu i toleranciju. Glavni oslonac u njegovom djelovanju su mu bili inteligencija i omladina, prema kojoj je pokazivao mnogo ljubavi. Greške omladine mogao je da shvati, pa joj je rado praštao, upućivao je na pravi put i gledao da joj uvijek pomogne.

Svojski je prijanjao za svaki rad kao redov. Svoje djelovanje nije završavao davanjem savjeta i blagoslova.

Svoj visoki položaj nikada nije iskoristio u lične svrhe. Za svoj rad nikada nije tražio ni nagrada ni dobitaka. Vrlo skroman, nije volio svečanosti i spektakularne manifestacije njemu posvećene.

Imao je duboko uvjerenje o vrijednosti jevrejske kulture i prošlosti i kritički usađenu naklonost za sve ono što se moralo mijenjati i prilagođavati duhu vremena, ako se htjelo da vrijeme prave vrijednosti ne pregazi i ostavi pustoš iza sebe. U prošlosti je tražio inspiraciju za svoj rad. Govorio je da bi nauka trebalo stalno da se uči i da napaja generacije koje dolaze. Njegova stremljenja borca-lučonoše bila su zasnovana na kulturnim i društvenim osnovama. Izgarao je u borbi za istinu, pravdu i humaniji život čovjeka koji bi mu osmislio rad i olakšao sudbinu.

Funkcije koje je dr Moric Levi obavljao:

1. Nadrabin Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu,
2. Stalni profesor vjeronauke u svim sarajevskim srednjim školama,

3. Rektor Srednjeg teološkog seminara u Sarajevu,
4. Potpredsjednik Saveza cionista u Kraljevini SHS,
5. Član uprave Saveza rabina Jugoslavije,
6. Član Glavnog odbora Saveza Jevrejskih opština u Beogradu,
7. Član Izvršnog odbora "La Benevolencije" do svoje pogibije,
8. Predsjednik akcije za ogradu Velikog sefardskog groblja u Sarajevu,
9. Predsjednik akcije za gradnju Velike sinagoge u Sarajevu,
10. Saradnik svih jevrejskih publikacija u zemlji i nekih van zemlje,
11. Publicista i javni radnik, hroničar,
12. Član Bet Dina,
13. Osnivač Akademskog društva "Esperansa" u Beču i njen predsjednik.

1975.

(Odlomci)